

УДК УДК 341.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.52>

СПОСОБИ (МЕТОДИ) ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА В ПРАКТИЦІ СУДУ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЄС

Юхимюк О.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Волинського національного університету імені Лесі Українки,
e-mail: iukchymiuk.olga@vnu.edu.ua
ORCID 0000-0002-3803-4746*

Юхимюк О.М. Способи (методи) тлумачення права в практиці Суду Справедливості ЄС.

Суд Справедливості Європейського Союзу (Court of Justice of the European Union) використовує в своїй діяльності різноманітні інструменти, серед яких важливими є способи тлумачення. За допомогою цілого спектру способів (методів) тлумачення він заповнює існуючі прогалини в праві або роз'яснює значення і сферу застосування норм права Європейського Союзу. Суд Справедливості ЄС в правоінтерпретаційній діяльності використовує способи, застосовувані як в національному, так і міжнародному праві. Однак їх використання при тлумаченні права ЄС дещо відрізняється.

Науковці, на основі аналізу правоінтерпретаційної практики Суду Справедливості ЄС, виділяють різноманітні способи (методи) тлумачення, серед яких основними є мовний, системний, телеологічний, а також історичний та ін. Поєднання таких методів дозволяє адаптувати право ЄС до мінливих умов та уніфікувати його багатомовну природу. В роботі основний акцент робиться на найчастіше застосовуваних методах тлумачення: філологічному, системному та телеологічному.

Філологічне тлумачення застосовується Судом Справедливості ЄС дещо інакше, ніж в загальноприйнятому класичному сенсі. Це є наслідком мультилінгвістичної природи права ЄС, що впливає і на порядок, і на черговість використання цього способу тлумачення. Системний спосіб вказує на необхідність такого результату тлумачення, яке дозволило би об'єднати норми права ЄС у змістовну цілісність та узгодженість в межах складної системи джерел права ЄС, з урахуванням ієрархії первинного та вторинного права. Важливими в цьому аспекті є загальні принципи права ЄС. В результаті застосування Судом Справедливості ЄС системного механізму тлумачення забезпечується уніфікація розуміння права ЄС у правових системах, що діють у різних державах-членах. Телеологічне тлумачення в практиці Суду Справедливості ЄС закладає основи прецедентного права, з врахуванням наявності в актах права ЄС розлогих преамбул.

Аналіз способів, методів і практики тлумачення норм права ЄС необхідний для підготовки вітчизняної правової системи та національних судів до співпраці в рамках діяльності Суду Справедливості ЄС.

Ключові слова: тлумачення права, Суд Справедливості Європейського Союзу, способи правотлумачення, філологічне тлумачення, системне тлумачення, телеологічне тлумачення, принципи права ЄС, акти тлумачення.

Yukhymiuk O.M. Methods (techniques) of legal interpretation in the practice of the Court of Justice of the EU.

The Court of Justice of the European Union (CJEU) uses a variety of tools in its activities, among which the most important are the methods of interpretation. Using a whole range of methods (methods) of interpretation, the CJEU fills existing gaps in the law or clarifies the meaning and scope of application of the rules of European Union law. The CJEU uses methods of interpretation in its legal interpretation activities that are used in both national and international law. However, their use in the interpretation of European Union law is somewhat different.

Based on the analysis of the case law of the CJEU, researchers distinguish a wide range of methods of interpretation, among which the main ones are philological (linguistic), systemic, teleological, historical, etc. The combination of these methods allows for the adaptation of EU law to changing conditions and unification of its multilingual nature. The work is focused on the most commonly used methods of interpretation: philological, systemic and teleological.

The philological interpretation is applied by the CJEU somewhat differently than in the generally accepted classical sense. This is a consequence of the multilingual nature of EU law, which influences both the procedure and the order in which this method of interpretation is used. The systemic method emphasizes the need for an interpretation that would allow EU legal norms to be integrated into a coherent and consistent framework within the complex system of EU legal sources, taking into account the hierarchy of primary and secondary law. In this regard, the general principles of EU law are of particular importance. As a result of the Court of Justice of the European Union's application of the systemic interpretation mechanism, the unification of the understanding of EU law within the legal systems of various member states is ensured. Teleological interpretation in the practice of the CJEU lays the foundation for case law, considering the presence of extensive preambles in EU legal acts.

An analysis of the ways, methods and practices of interpretation of EU law is necessary to prepare the national legal system and national courts for cooperation within the framework of the CJEU.

Key words: interpretation of law, the Court of Justice of the European Union, methods of legal interpretation, philological interpretation, systemic interpretation, teleological interpretation, principles of EU law, acts of interpretation.

Постановка проблеми. Динамічна еволюція відносин між Україною та Європейським Союзом після укладення угоди про асоціацію та повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну передбачають як можливість, так і необхідність прямого чи опосередкованого застосування норм права ЄС в національній правовій системі. В зв'язку з цим, одне з ключових завдань сучасної юридичної науки полягає в обґрунтуванні теоретичних та прикладних засад права ЄС, зокрема через аналіз правоінтерпретаційної діяльності Суду справедливості ЄС (Court of Justice of the European Union).

Еволюція Європейського Союзу, його інституцій пройшла складний шлях з різною динамікою. Суд Справедливості Європейського Союзу (The Court of Justice of the European Union) в ході своєї трансформації перетворився на важливу інституцію, яка виконує не лише функції арбітра по достатньо широкому колу питань, але й здійснює правотлумачну та правотворчу діяльність. Оскільки, досягнувши мети членства в Європейському Союзі, Україна буде залучена в тому числі до формування суддівського корпусу Суду Справедливості Європейського Союзу, варто приділити увагу розгляду існуючої бази по даному питанню та практиці її реалізації [4, с.101].

Мета дослідження полягає у аналізі способів (методів) правоінтерпретаційної практики Суду Справедливості Європейського Союзу на основі його рішень, а також вітчизняних та зарубіжних наукових напрацювань в даному напрямку.

Стан опрацювання проблематики. Проблема статусу, юрисдикції, діяльності Суду Справедливості Європейського Союзу приділяли увагу такі науковці, як Т. Анікіна, М. Буроменський, Т. Комарова, М. Микієвич, О. Москаленко, І. Яковюк та ін. Водночас, питанням правоінтерпретаційної діяльності судів присвячені дослідження таких науковців, як О. Балинська, Ю. Власов, В. Гончаров, Т. Дудаш, І. Камінська, Т. Комарова, І. Кретьова, О. Легка, Б. Малишев, В. Мармазов, І. Настасяк, І. Самсін, С. Шевчук та ін.

Виклад основного матеріалу. Досягнення визначених в статті 1 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, цілей, передбачає проведення системних реформ, в тому числі через поступову адаптацію законодавства України до аспис ЄС та їх ефективну реалізацію. Апроксимація інтеграційних норм права – процес непростий, що пов'язано зі складністю текстів вторинного законодавства ЄС та необхідністю розуміння їх змісту у взаємозв'язку з положеннями Договору про ЄС та Договору про функціонування ЄС. Такі висновки підтверджуються значною кількістю попередніх рішень Суду ЄС, винесених в порядку статті 267 Договору про функціонування ЄС, відповідно до якої Суд Європейського Союзу на запит суду держави-члена має юрисдикцію виносити попередні рішення стосовно: тлумачення Договорів; чинності та тлумачення актів установ, органів, служб та агенцій Союзу [2, с. 184].

Отож, Суд Справедливості Європейського Союзу повинен тлумачити законодавство Європейського Союзу таким чином, щоб заповнити, наскільки це можливо, всі потенційні прогалини в первинному або вторинному праві Європейського Союзу, які, в разі їх подальшого існування, могли б мати наслідки, що суперечать як духу Договорів, так і їхній системі [15].

Для досягнення таких амбітних результатів Суд Справедливості Європейського Союзу має використовувати різноманітні інструменти, серед яких важливими є способи тлумачення. За допомогою використання цілого спектру способів тлумачення Суд Справедливості Європейського Союзу заповнює прогалини в праві або роз'яснює значення і сферу застосування норм права Союзу.

Забезпечуючи чітке, логічне, прозоре і переконливе обґрунтування рішень Суду Справедливості Європейського Союзу, різні способи тлумачення, відповідно, сприяють унормуванню судового розсуду і, таким чином, підвищенню якості правосуддя на користь сторін [11, с. 68].

Суд Справедливості Європейського Союзу не впроваджує нових способів тлумачення, а відтак використовує способи, відомі і застосовувані в національному або міжнародному праві. Однак використання способів тлумачення в національному або міжнародному праві, дещо відрізняється при тлумаченні права Європейського Союзу.

Відтак Микієвич М. та Яворська І. підкреслюють, що у своїй практиці Суд користується більшістю класичних способів правового тлумачення, такими як буквальне, історичне, контекстуальне, систематичне (системне) та телеологічне тлумачення. Усі вони застосовуються в рамках використання «лінгвістичного режиму» ЄС. Цей термін відображає принцип лінгвістичної еквівалентності, який був прийнятий і застосовується у ЄС [5, с. 19].

Тож Т. Комарова, розглядаючи методи, використовувані Судом Справедливості Європейського Союзу, виділяє буквальний, історичний, систематичний (контекстуальний) та телеологічний (цільовий) методи. Буквальне та історичне тлумачення має обмежене використання, а ось таким методам тлумачення, як систематичний та телеологічний Суд ЄС надає перевагу, саме їх поєднання і дає змогу Суду ЄС здійснювати розширювальне тлумачення. Поєднання цих основних двох методів дозволяє Суду заповнювати прогалини в праві ЄС, а також виступає одним із засобів, за допомогою якого провадиться розширення компетенцій ЄС [3, с. 152].

Варто відмітити позицію з І. Камінської, яка на підставі аналізу практики Суду Справедливості ЄС виділяє наступні методи (способи) тлумачення права ЄС: порівняльно-лінгвістичний метод, метод жорсткого тлумачення, тлумачення норм через призму загальних прав, застосування за аналогією, комплексний метод тлумачення, автономне тлумачення термінів, телеологічний метод, ієрархічний метод, історичний метод, раціональний метод тлумачення, метод обмежувального тлумачення, метод широкого тлумачення та інші [2, с. 187].

Первинним способом тлумачення норм права, в тому числі використовуваним Судом Справедливості Європейського Союзу, виступає філологічний (мовний, лексичний, текстовий, граматичний), що ґрунтується на текстуальному сприйнятті норм, що тлумачаться. Філологічне тлумачення застосовується Судом Справедливості Європейського Союзу дещо інакше, ніж в загальноприйнятому класичному сенсі. Це є наслідком мультілінгвістичної природи права ЄС, що впливає і на порядок, і на черговість використання цього способу тлумачення. Філологічне тлумачення використовується суддями Суду ЄС не надто часто, що пов'язується із загальністю та відкритістю текстів договорів, а також відсутністю законодавчих визначень термінів, що містяться в договорах. Вцілому терміни, що містяться в праві ЄС, можна поділити на терміни, що не містять однозначно визначеної договором дефініції, терміни, що частково описово визначені первинним чи вторинним правом ЄС, а також терміни, уточнені у вторинному праві ЄС [6, с. 88].

Водночас, можна спостерігати зміну традиційних пропорцій між способами, що використовуються при тлумаченні Судом Справедливості Європейського Союзу. Крім того, іноді спостерігається також зміна порядку застосування способів тлумачення порівняно з національним або міжнародним правом. Ці відмінності пов'язані, головним чином, з тим, що і національне законодавство, і міжнародне право, як правило, ґрунтуються на писаному праві. Звідси впливає перевага, що надається лінгвістичному методу. У праві ЄС ситуація дещо інша, і тому можна помітити зростання значення інших методів тлумачення [9, с. 151-152]. Причин такого явища може бути кілька: по-перше, багато понять в праві ЄС не мають чітко визначеного змісту, їх зміст може змінюватись та еволюціонувати разом з системою права ЄС; по-друге, на лінгвістичну характеристику права Європейського Союзу впливає специфічний характер формування цього права, що пов'язано з його своєрідною компромісністю, тобто балансом різних інтересів держав-членів і

різних груп тиску, а також його творення рядом правотворчих органів ЄС; по-третє, багатомовність права ЄС, адже одні й ті ж самі правові поняття можуть відрізнятися за змістом і обсягом у різних державах-членах ЄС, що пов'язано з правовою культурою конкретної країни та способом, у який поняття розуміється в цій правовій системі; по-четверте, більшість термінів права ЄС має значний економічний підтекст, що не може не впливати на порядок пріоритетних методів тлумачення [8, с. 119-120].

При цьому варто підкреслити особливе значення порівняльного (порівняльно-лінгвістичного) методу при використанні Судом Справедливості Європейського Союзу філологічного способу тлумачення. В справі Srl CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health суд вказав, що акти права Співтовариства розробляються кількома мовами і що різні мовні версії є однаково автентичними; тож тлумачення положення права Співтовариства вимагає порівняння різних мовних версій [16]. Зазначене рішення є також показовим з врахуванням того, що суд наголосив, що кожне положення права Європейського Союзу слід розглядати в його контексті і тлумачити у контексті всіх положень цього права, його цілей та стану розвитку на момент, коли відповідне положення має бути застосоване.

В зв'язку з цим, факт «надмірної» відкритості текстів договорів про створення ЄС дозволяє Суду Справедливості самостійно конструювати законодавчі дефініції, користуючись, перш за все, цільовим, системним та функціональним способами тлумачення [6, с. 89]. Тож судова практика сформувала доктрину методів тлумачення норм інтеграційного права, яка поєднує в собі традиційні підходи до тлумачення, притаманні континентальній правовій системі та загальній, та специфічні – характерні інтеграційному правопорядку [2, с. 187].

Наступним розглянемо системний метод тлумачення, що доволі поширений як в практиці національних судів, так і в практиці Суду Справедливості Європейського Союзу. Тож під системним способом тлумачення розуміють діяльність, що здійснюється суб'єктами, яка полягає в зіставленні норм з метою встановлення їх змісту та точного застосування, заснована на використанні ряду прийомів системного способу тлумачення. Використання даного способу тлумачення характеризується застосуванням таких прийомів, як: встановлення місця норми права в системі права, встановлення інших норм, які співвідносяться з нормою, що підлягає тлумаченню, на підставі різних взаємозв'язків і залежностей, встановлення ієрархічного становища двох або більше юридичних приписів залежно від їх приналежності до вищестоящих чи нижчестоящих юридичних актів; зіставлення норм вже після того, як визначено їх підпорядкування, виявлено їх відношення до близьких за змістом правових інститутів, встановлення особливостей спільного застосування двох і більше правових норм [1, с. 184].

Системний спосіб тлумачення вказує на необхідність такого тлумачення, яке дозволило би об'єднати норми права ЄС у змістовну цілісність та узгодженість в межах складної системи джерел права ЄС, з урахуванням ієрархії первинного та вторинного права. Корисними в цьому відношенні є, зокрема, загальні принципи права, з яких випливають директива тлумачити вторинне право таким чином, щоб воно не призводило до несумісності з первинним правом і, особливо, з основоположними правами. На основі застосування системного механізму тлумачення, юридична сила і зміст права ЄС не повинні відрізнятися у правових системах, що діють у різних державах-членах, оскільки це суперечило б досягненню цілей засновницьких договорів.

У рішенні у справі Merck Суд Справедливості Європейського Союзу підсумував свій інтерпретаційний підхід, який і надалі є основою його усталеної практики. Суд постановив, що при тлумаченні положень права [Союзу], його слід тлумачити, беручи до уваги не лише формулювання, але й контекст і цілі регулювання, частиною якого воно є [17]. Таке бачення щодо тлумачення права ЄС Суд Справедливості Європейського Союзу також підтвердив у подальших рішеннях [12; 13; 14].

У праві ЄС термін «контекст» може виступати в різних значеннях. Його можна розуміти як у вузькому, так і в широкому сенсі. Вузьке розуміння системного контексту передбачає тлумачення спірних слів, виразів у тексті, що знаходиться в безпосередній близькості, тобто шляхом відсилання до інших пунктів тієї ж статті або інших статей конкретної частини акта, що тлумачиться. Широкий контекст повинен включати інші частини документа, що тлумачиться, тобто подальші глави договору, договір в цілому, його загальні положення, його загальну мету, предмет, систематику, і навіть положення окремих угод, якщо це полегшить тлумачення доліджуваного виразу [8, с. 151-152].

Системний спосіб тлумачення права ЄС має ряд особливостей, які варто враховувати при його використанні. Найперше йдеться про взаємодію первинного і вторинного права та їхнього зв'язку з міжнародним правом. Йдеться не про ієрархічне підпорядкування, а про виконання добровільно взятих на себе зобов'язань, співпрацю та розподіл компетенцій. Гармонійне співіснування національного права з правом ЄС ґрунтується на принципі так званого «консенсуального» тлумачення, який повинен працювати в обох напрямках, тобто національні органи влади повинні тлумачити національне законодавство таким чином, щоб воно відповідало праву ЄС, а судові органи Союзу повинні тлумачити його таким чином, щоб забезпечити автономію та повагу до самотності національного права [10, с. 202-203].

Наступним є питання примату застосування права ЄС над національним правом при системному тлумаченні у колізійних ситуаціях. Практика преюдиційних рішень Суду Справедливості Європейського Союзу сприяє заповненню прогалин в праві та формує принципи, які стали базовими засадами правового порядку ЄС. Водночас варто нагадати, що принцип примату (верховенства) права ЄС, як і більшість принципів права ЄС, сформувався на основі практики Суду справедливості Європейського Союзу. Як відомо, опосередковано цей принцип Суд вперше сформував в справі *Humblet*, вказавши на необхідність скасування державами-членами норм права, які не відповідають праву ЄС. Безпосередньо вперше цей принцип було закріплено в справах *van Gend en Loos* і *Costa v. E.N.E.L.* [7, с. 40].

Принципи примату права ЄС, прямої дії права ЄС, пропорційності та справедливості впливають з духу, загальної схеми та змісту норм права ЄС або запозичені з правових систем держав-членів. Суд Справедливості Європейського Союзу вплинув не лише на формування європейського права, але й на процес європейської інтеграції та політику держав-членів. Він є важливою рушійною силою розвитку європейської інтеграції, його діяльність та створене ним прецедентне право, маючи авторитетний та всеохоплюючий характер, впливає не лише на правовий, а й на політичний вимір ЄС.

Серед пріоритетних способів тлумачення права ЄС, використовуваних Судом Справедливості Європейського Союзу, можна виділити телеологічний (ціловий). Щоб знайти правильне значення виразу, який тлумачиться, необхідно звернутися до змісту засновницьких договорів, до їх загальних цілей та основних положень. Лише конструкція, створена на основі договірних детермінант повністю відображає зміст і засади правової системи Європейського Союзу.

Як слушно підкреслюють Микієвич М. та Яворська І., застосування Судом ЄС телеологічного способу тлумачення права ЄС (спрямованого на досягнення цілей ЄС) дозволяє не лише вірно визначити зміст і порядок застосування правової норми, але і визначити її ціль. Саме тому у зв'язку необхідністю забезпечення подальшого розвитку правової системи ЄС, поширенням компетенції ЄС на все більш ширше коло суспільних відносин зазначений вид тлумачення є найбільш поширеним [5, с. 21].

Частково телеологічний спосіб тлумачення, що використовується Судом Справедливості Європейського Союзу, кореспондує системному способу, адже у своїх рішеннях Суд неодноразово наголошував, що «відповідно до усталеної прецедентної практики, тлумачення положення права ЄС вимагає, щоб до уваги бралася не лише його формулювання, але також його контекст і цілі та мету, яку переслідує акт, частиною якого є положення»[14]

Цільове (телеологічне) тлумачення розглядається як таке, що ґрунтується на меті або об'єкті правового акта, що тлумачиться. Суд Справедливості Європейського Союзу охоче і часто використовує цей спосіб тлумачення, вважаючи його особливо доречним з огляду на природу права Союзу, чітко визначену у вступних статтях Договору, що встановлюють завдання Європейського Союзу, а також у Преамбулі та поясненнях, що містяться в різних статтях Договору і стосуються цілей окремих положень. Цільовий підхід також застосовується до актів вторинного права Союзу, зокрема, через вимогу включати в їхні преамбули відповідні обґрунтування. При телеологічному тлумаченні Суд ЄС особливо активно використовує запозичений з міжнародного права принцип «корисного ефекту» (*effect utile*), який у доктрині права ЄС означає, що перевага надається такій конструкції, яка надає нормі найповнішого ефекту та найвищу практичну цінність [8, с. 178].

Телеологічне тлумачення закладає основи прецедентного права, саме для цього акти права ЄС, як правило, супроводжуються розлогими преамбулами. Таким чином, це унеможливило різне тлумачення одного й того ж акта права ЄС судами держав-членів ЄС та сприяє повнішій інтеграції.

Висновки. Суд Справедливості Європейського Союзу виконує як арбітражні функції, так і правоінтерпретаційну діяльність, а також є ключовим органом у заповненні прогалін у праві ЄС та забезпечує його системність і ефективність. Правоінтерпретаційна практика Суду базується на використанні різних методів тлумачення: мовного, системного, телеологічного, а також історичного та ін. Їх поєднання дозволяє адаптувати право ЄС до мінливих умов та специфікувати його багатомовну природу.

Водночас, в правоінтерпретаційній діяльності Суд Справедливості ЄС надає перевагу системному та телеологічному способам тлумачення, що дозволяє досягти гнучкості та узгодженості права ЄС. Мультилінгвістичний підхід також сприяє глибшому розумінню текстів права ЄС, переважно в поєднанні з іншими способами тлумачення. Враховуючи перспективи членства України в ЄС та динамічний рух нашої держави в цьому напрямку, аналіз способів, методів і практики тлумачення норм права ЄС необхідний для підготовки національних судів до співпраці в рамках Суду Справедливості ЄС, а також для гармонійної інтеграції національного законодавства з правовою системою ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антошкіна В. Способи тлумачення права та їх роль в правозастосовній практиці. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 181–186.
2. Камінська І. В. Методи тлумачення, застосовані в рішеннях Суду ЄС. Publishing House “Baltija Publishing”. 2012. С. 184–188. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/157/4686/9846-1?inline=1>.
3. Комарова Т. В. Особливості застосування методів тлумачення норм права Судом Європейського Союзу. *Юридична техніка: доктринальні основи та проблеми викладання: тези доп. та повідомл. учасників наук.-практ. конф., м. Харків, 30 вер. – 1 жовт. 2015 р.* Харків, 2015. С. 151–154.
4. Кравчук В., Юхимюк О. Загальні аспекти правового статусу судді Суду Справедливості Європейського Союзу. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління : електронне наукове видання : збірник*. 2022. № 64 (22). С. 99–107.
5. Микієвич М.М., Яворська І.М. Правотлумачна діяльність Суду Європейського Союзу. *Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць*. Випуск 115 (у двох частинах). Частина II.К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2013. С. 17–22.
6. Юхимюк О. Використання філологічного способу тлумачення права Судом Справедливості Європейського Союзу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. Випуск 22. Ч. 1. Ужгород, 2013. С. 87–89.
7. Юхимюк О., Дмитрук С. Формування принципу верховенства права Європейського Союзу. *Історико-правовий часопис*. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2018. № 2 (12). С. 39–43.
8. Helios J., Jedlecka W. Wykładnia prawa Unii Europejskiej ze stanowiska teorii prawa. Wrocław. 2018. 222 s.
9. Kalisz A. Wykładnia i stosowanie prawa wspólnotowego. Wolters Kluwer. 2007. 266 s.
10. Kalisz A., Leszczyński L, Liżewski B. Wykładnia prawa. Model ogólny a perspektywa Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i prawa Unii Europejskiej. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. 2011. 228 s.
11. Lenaerts K., José A. Gutiérrez-Fons J. Metody wykładni Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej. Warszawa, Wydawnictwo C.H.Beck, 2024. 266 s.
12. Judgment ECLI:EU:C:2014:2187 Case C-491/13. P. 22. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=157487&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=1787001>.
13. Judgment ECLI:EU:C:2017:255 Case C-544/15. P. 30. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=189542&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=1784792>.
14. Judgment ECLI:EU:C:2023:3. Case C-154/21. P. 29. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=269146&doclang=en>.

15. Judgment of the Court of 23 April 1986. Parti écologiste «Les Verts» v European Parliament. Case 294/83. P. 25. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:61983CJ0294>.
16. Judgment of the Court of 6 October 1982. Srl CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health. Case 283/81. P. 18-20.
17. Judgment of the Court (Second Chamber) of 17 November 1983. Firma E. Merck v Hauptzollamt Hamburg-Jonas. Case 292/82. P. 17.